

O sodobni primerjalni književnosti

Tomo Virk: *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja: kritični pregled*
Studia litteraria, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007. 259 str.

Jernej Habjan

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Novi trg 5, SI-1000 Ljubljana
jernej.habjan@zrc-sazu.si

Naslov in podnaslov knjige Toma Virka (izšla je leta 2007 v zbirki založbe ZRC Studia litteraria, ki jo urejata Darko Dolinar in Marko Juvan) povezuje kritičnost. »Objekt« knjige se prepoznava kot *crisis*, imanentna kriza epistemološke legitimacije, potencirana z milenarizmom (9), »subjekt« pa kot *criticus*, kritik (prav tam) te samopodobe. Pred seboj imamo tedaj kritični pregled krize. Kompozicija nakazuje, da je prednost na kritikovi strani. Pregledu objekta je namreč namenjen prvi od obeh delov knjige, ki prinaša eno samo, resda v devet podpoglavij členjeno poglavje, »Primerjalna književnost danes«; kritičnemu posegu v točke, ki zgoščajo sodobno samopodobo tega objekta, pa se posveča drugi razdelek s šestimi poglavji: »Težave z literarno teorijo«, »Literarnost«, »Drugost«, »Prevod«, »Literarna zgodovina«, »Svetovna književnost«. Slovenskemu bralstvu, zlasti študentom in študentkam, ki nemara čakajo na drugi del Virkovega učbenika *Moderne metode literarne vede in njihove filozofsko teoretske osnove: metodologija 1*, pa knjiga približa tudi sodobne metode literarne vede in njihove filozofsko-teoretske osnove.

Knjigo odpre oris razvoja zahodne komparativistike med najodmevnejšima kritičnima refleksijama, referatom Renéja Welleka na drugem kongresu Mednarodne zveze za primerjalno književnost iz leta 1958 in poročilom skupine Charlesa Bernheimerja Ameriški zvezi za primerjalno književnost iz leta 1993. Z upoštevanjem Paula de Mana, ki je v vmesnem času, leta 1971, v krizah videl nujni pogoj za kritištvo, se Virk posveti drugi refleksiji, ki je hkrati kakor denimo Susan Bassnett zagovarjala preoblikovanje primerjalne književnosti v kulturne in prevodne študije. Predlog za takšno kontekstualizacijo literature, spodbujen z anglosaksonskim kulturnim obratom v humanistiki in družboslovju, so ostro kritizirali zagovorniki proučevanja literarnosti, udejanjal pa ga je denimo Steven Tötösy de Zepetnek v empiričnih primerjalnih kulturnih študijah.

Po Virku je kontekstualizacija vselej že konstitutivna za komparativistiko kot primerjalno literarno vedo, torej bi absolutiziranje kontekstualizacije paradokсно odpravilo komparativistiko kot literarno vedo, saj bi bila

tedaj kontekstualizirana sama kultura, ne literatura. Zato sprejema nedavni odmevni opozorili, da bi primerjalna književnost morala ostati veda o literarnosti, ne zgolj o literaturi in prek nje o kulturi. (Da debata zadeva reprodukcijo institucije, je razvidno že iz okoliščine, da sta obe opozorili tudi institucionalno povezani z obema diagnozama krize: poročilo Hauna Saussyja in sodelavcev Ameriški zvezi za primerjalno književnost iz leta 2004 je naslednik Bernheimerjevega poročila, knjiga Gayatri Spivak *Death of a Discipline* [Smrt neke discipline] pa prinaša avtoričina predavanja iz leta 2000 v okviru t. i. predavanj Wellekove knjižnice o kritični teoriji.) Kot veda o literarnosti bi se po Virku primerjalna književnost, obogatena z refleksijo globalizacije, ki jo zagotavljajo koncepcije več-, medkulturnosti in postkolonializma, legitimirala kot sopotnica t. i. estetskega obrata, sooblikovalka novega, na evrocentrizem nezvedljivega koncepta univerzalnosti in posrednica med globalno soočenimi modeli sveta. Videti je namreč, da po Virku prav upoštevanje literarnosti omogoča komparativistiki, da literaturo zajame kot estetsko in ne samo kulturno prakso, s tem kot univerzalno in ne le partikularno veljavno, s tem pa kot vmesnost med gledišči in ne zgolj gledišče.

K takšni primerjalni književnosti poskuša prispevati drugi del Virkovega *Pregleda*, posvečen utemeljitvenim temam vede, nekakšni njeni ničti stopnji, kjer sta se na prelomu tisočletja mogla – če sta se hotela uveljaviti, pa tudi morala – soočiti partikularistično pojmovanje vede in univerzalistični odgovor. Kot nakaže že prvi del knjige, so teorija, literarnost, drugost, prevod, zgodovina, svetovna književnost ključne teme primerjalne književnosti, minimalna skupna referenca vseh pertinentnih pogledov na vedo, in prav zato predmet tako kulturnega kakor estetskega obrata.

Literarna teorija je vsaj od jezikovnega obrata z začetka 20. stoletja zagotavljala primerjalni književnosti specifično v odnosu do nacionalnih filologij. V 70. letih pa je, če Virkov prikaz procesa podamo dialektično, ameriška prisvojitve francoskih vrnitev k jezikovnemu obratu pripeljala to sprego s teorijo do vrhunca, sprevrženja specifične komparativistike v njeno nasprotje, saj je teorija namesto literature začela obdelovati sebe. Virk zato tej »Teoriji« nameni izraz »teorija literature« in prihrani izraz »literarna teorija« za konceptualizacije samih literarnih pojavov, kakršne naj bi zmogla zlasti primerjalna književnost.

Zlasti ta pa zato, ker je bistvo literarnih pojavov, literarnost, po Virku imanentno, a se pojavlja različno glede na kulturni kontekst, tako da zahteva primerjalno obravnavo. Virk tako zavrne Bernheimerjevo tezo, da literarnost ni imanentna, temveč kulturno konstruirana in zato literarni vedi nedostopna poteza. Upoštevajoč Renéja Etiembla, Douweja Fokkemo in Wolfganga Iserja, ki so zajeli literarnost kot invariante, materializirane v

kontekstualno pogojenih variantah, ekonomično predlaga, da prav v tem, kako se literatura vpiše v vsakokratni kulturni kontekst kot v svojo drugost, prepoznamo njeno specifiko, imanentno literarnost.

Specifika književnosti je torej prav način artikulacije svoje drugosti. Komparativistika kot primerjalna veda je bila vedno diskurz o drugosti, v pogojih globalizacije pa je drugost postala izrecna tema te vede. Komparativistika je zato postala ključna za razvoj postkolonialnih in medkulturnih študij, imagologije, prevodoslovja, feministične teorije ipd. In narobe, tudi sama se lahko razvija samo na presečišču teh disciplin, če naj ostane veda o drugosti. To vztrajanje na presečišču pa ji po Virku omogoča prav mišljenje drugosti. Tako lahko rečemo, da Virk obravnava drugost kot predmet in obenem pogoj možnosti komparativistike.

Tematizacija drugosti naj bi zmogla rešiti tudi komparativistično dilemo o prevodu. Medtem ko je zahteva po študiju izvornikov prispevala k legitimaciji moderne primerjalne književnosti, ima po Bernheimerju nasprotni učinek, saj ovira vеди dostop do malih književnosti, globalno dostopnih le v prevodu. Virk se kakor drugod zavzema za srednjo pot, a zdi se, da dilemo reši tako, da izbere drugo možnost, jo zaostri do skrajnosti in s tem obrne študij v prevodu v študij prevodov. Ker ta nujno vključuje študij izvornika, osvetli, recimo v polisistemski teoriji Itamarja Even-Zoharja, umetnino kot invarianto, obstoječo v variantah, med katerimi je poleg prevodov tudi sam izvornik.

Proučevanje prevodov dela je potemtakem proučevanje zgodovine dela, ne izvornosti njegovega izvornika. Literarna zgodovina pa se danes tudi sicer posveča drugosti in s tem ponovno postaja tako pomembna za primerjalno književnost, kakor je bila ob njeni vzpostavitvi. Po obdobju sinhroničnih pristopov formalistične in strukturalne poetike ter fenomenološke imanentne interpretacije so teorija intertekstualnosti, recepcijska estetika, empirična literarna veda, polisistemski teorija in novi historizem obnovili raziskovanje zgodovinskih razmerij. Ta se v globalizaciji kažejo kot nadnacionalna, zato se raziskave niso mogle vrniti k tradicionalnim literarnozgodovinskim sintezam, ampak so njihovo teleološko narativnost spodbijale s sopostavljanjem mnoštva delnih pogledov. Virk izpostavi kolektivni primerjalni zgodovini literarnih kultur Vzhodne-Srednje Evrope (v uredništvu Marcela Cornis-Popea in Johna Neubauerja) in Latinske Amerike (v uredništvu Maria Valdésa in Djelala Kadirja), ki sta nastali v okviru projekta Mednarodne zveze za primerjalno književnost »Primerjalna zgodovina literatur v evropskih jezikih«, ter zgodovino francoske književnosti Denisa Hollierja. Njihovo načelno antilinearost sooči s sledovi linearosti v njihovi praksi in te pripíše samemu njihovemu predmetu, zgodovini, mislivi le v kategoriji linearne časovnosti. Zato se zavza-

me za pluralno literarno zgodovinopisje, ki bi izkoristilo potencial tako tradicionalnih sintez kakor postmodernih kolažev.

Obravnavajo drugosti naposled pripelje *Pregled* od teorije in literarnosti prek prevoda in zgodovine do svetovne književnosti. Tudi njeno rehabilitacijo pripiše globalizaciji, ki terja nov pojem univerzalnosti. Virk pokaže, da so klasiki vede od Huga von Meltzla do Dionýza Ďurišina mogli črpati pri klasiku Goetheju. Goethejev pojem svetovne književnosti se mu zdi primerljiv celo s sodobnim konceptom svetovne književnosti kot množice nadnacionalno učinkujočih tekstov, kakor ga razvije David Damrosch, ta pa se mu zdi pluralnejši kakor koncept Franca Morettija, ki tekste žrtvuje postopkom in žanrom, ter od koncepta Pascale Casanova, ki da tekste zajema galocentrično.

Sklep razprave, da primerjalni književnosti zagotavlja identiteto njen predmet, literatura, meri bržkone prav na svetovno literaturo, saj je samo ta lahko invarianta različnih primerjalnih, ne zgolj nacionalnih variant literarne vede. In ker je literatura v Virkovi naslonitvi na (med)kulturno hermenevtiko Deana Komela odlikovana posrednica med obzorji, zagotavlja tudi primerjalni književnosti paradokсно, ne-identično identiteto posrednice, ki je prav zato nujno metodološko pluralna.

Tematska pestrost *Pregleda* temelji na argumentacijski enotnosti. Nasprotujoče si koncepcije in njihovi predmeti so deležni enake obravnave: relativizacije, ki tradicionalistične pristope doleti ob soočenju z novjšimi kritikami, te pa ob soočenju z lastnimi očitki tradicionalizmu. *Pregled* namreč sprejme t. i. antiesencialistične kritike t. i. esencialističnih koncepcij, nato pa zavrne te kritike z argumentom, da prav njihov antiesencializem narekuje tudi relativizacijo njih samih. Na sintagmatski ravni je torej zaznati določeno protislovje, saj *Pregled* zavrne esencializem v imenu antiesencializma, ki mu nato odreče antiesencialističnost. A to protislovje je povzeto-odpravljeno v paradigmatškem protislovju, kjer se to odrekanje, neločevanje med kritiko esencializma in esencializmom te kritike, izkaže za esencialistično, natančneje, postmoderno esencialistično. Kajti argumentacija, da more biti kritika esencializma zgolj relativna, sicer bi nevede postala esencialistična, tj. svoj lastni objekt, se ravna po postmoderni interpretaciji paradoksa lažnivca, ki jo Virk navaja kot argument zoper antiesencializem (167 op. 416)¹ in s tem za svoje izenačevanje tega z esencializmom. Postmoderna interpretacija paradoksa lažnivca enači subjekt izjave »Lažem« in subjekt izjavljanja te izjave. Tako zavrača strukturalizem, ki je paradoks rešil z vpeljavo simbolnega razcepa med subjektoma.²

To *Pregledu* omogoči, da obravnava termine kot metafore;³ referenco na pojav kot reprodukcijo pojava;⁴ udeleženos kritike določene prakse v tej praksi (ali zgolj zunanjo analogijo med njima)⁵ kot rehabilitacijo te prakse;⁶

izhodiščne teoretske odločitve kot osebne.⁷ Omogoči pa mu tudi, da relativizacijo tako esencialističnih kakor njim nasprotujočih pojmovanj kompenzira s promocijo esencialistično-antiesencialističnega kompromisa.⁸

Se pravi, relativizacija esencializma v imenu antiesencializma in tega v njegovem lastnem imenu je kompromisno dopolnjena s sklicevanjem na starejša kompromisna pojmovanja, ki naj bi že vsebovala vse dosežke koncepcij s preloma tisočletja, a bolj uravnoteženo.⁹ Tako se lahko pisec predstavlja kot hkratni zagovornik »kontekstualizacije« »izjav« – in s tem nekako samodejno zagovornik novih izjav – in nasprotnik »modernističnega« slavljenja novega (11).

Relativizacija novejšega, suplementirana s promocijo starejšega, saturira *Pregled*: metodični dvom o novejšem omogoča (in zahteva) Arhimedovo točko gotovosti o starejšem in narobe, zato je *Pregled* v okviru svojega pristopa k paradoksu lažnivca in siceršnje metode popoln. Za morebitno alternativo *Pregledu* bi bil torej potreben zunanji poseg v njegovo uporabo paradoksa lažnivca. Denimo strukturalna interpretacija kartezijanskega subjekta kot samega razcepa med izjavljanjem in izjavo bi trdila, da izjava o lažnosti lastnih izjav omogoča uvid v izjavljalčevo nezavedno željo, saj predstavlja njega naslovljencu, ne njegove (ne)resnicoljubnosti prejemniku: bolj kakor resničnost izjave bi postala pertinentna sama njena izjavljenost, izjava kot takšna (strukturalist bi se o paradoksnem lažnivcu vprašal »Zakaj mi to pravi?«, ne »Je res, kar pravi?«). Tak poseg bi se moral odreči tako relativizaciji kakor absolutizaciji, tj. relativizaciji, absolutni prav zato, ker se na eni točki, pri uravnoteženih kompromisnih pojmovanjih, umakne pred absolutizacijo. Na voljo namreč ne bi imel krožnosti med izjavljanjem in izjavo ali med sprejemljivostjo in uporabnostjo metod (ali dvojic teorija/praksa, tekst/kontekst, subjekt/objekt, abstraktno/konkretno, univerzalno/parcialno). Medtem ko postmoderni pluralizem pogledov na predmet predpostavlja naravnost predmeta, strukturalna epistemologija denimo v nacionalnem, transnacionalnem in kulturnozgodovinskem pogledu na Prešerna ne bi videla istega predmeta v treh relativnih pogledih (172), ampak tri spoznavne predmete, relacije med naravnim predmetom in pogledi nanj: Prešeren in nacionalni kanon, Prešeren in polperiferni romantični nacionalizem, Prešeren in zamišljanje skupnosti. In boj pogledov na vsakega od tako vzpostavljenih spoznavnih predmetov bi ostal nezvedljiv.

OPOMBE

¹ Kot vir pa navaja Heideggrovo prebolevanje, izjavljajno držo, ki naj bi edina zmogla preseči nasprotujoče drže, saj naj bi se v izjavah odpovedala nasprotovanju tem držam (167 op. 416, 148 op. 360; prim. rabo »paradoksa turista« [130 op. 297]).

² Takšno higienično merjenje izjave ob izjavljanju pa bi ob samodejni izpeljavi onemogočilo tudi sam *Pregled*, saj bi ta smel zagovarjati metodološki pluralizem le delno, pluralistično, če bi želel odpraviti simbolni rez in svoj izjavljalni položaj zagovornika spraviti s svojo izjavo zagovora. Pluralizem bi postal zgolj neobvezujoča izmenjava mnenj, tovrstna smrt discipline pa bi hitro povzročila smrt discipline komparativistike. Ta bi namreč, opremljena zgolj z mnenji, hitro zapadla vladajoči ideologiji, ki humanistiki narekuje prav sproščeno izmenjavo mnenj. A na ključnem mestu, pri zagovoru pluralizma, se izjavljalec *Pregleda* vendarle loči od izjave.

³ *Pregled* tako postmoderno presega ločnico med Lacanovim *autre* in Lévinasovim *autrui* (pa tudi ločnice, ki prečijo vsak pol te dvojice: Lacan konceptualizira dva druga [in ju loči z algebraičnima znamenjema A in a] in Lévinasov koncept *autrui* prav tako dobiva pomen v kontekstu Lévinasovih drugih, sorodno poimenovanih konceptov): »Drugi/drugi, odnos do Drugega/druega, drugačnega, tujega, *alteriteta* itn.« kot imena za »koncept *drugosti* oziroma *tujosti*« (123; prim. 11). – Tudi recimo na univerzalnost primerjalne književnosti lahko *Pregled* pokaže z branjem terminov kot metafor: »primerjalna književnost« mu velja za sopomenko »obče literarne vede«, pridevnik »obča« pa za sinonim izraza »univerzalno«, ki lahko tu pomeni le filozofsko kategorijo, saj ni kako drugače opredeljen (74, 82).

Pregled ta postmoderni obrat razmerja med konceptualno zagato in terminološko neuskkljenostjo tudi eksplicira, in sicer kot obrat teoretskega boja v jezikovni šum: »Terminološka zmeda ima za posledico tudi konceptualno, vse skupaj pa pogosto pripelje do nesporazumov, predvsem do nenatančnosti pri govorjenju o literarni teoriji.« (98–99)

⁴ Navajamo primere (in v oklepajih možne zadržke z vidika strukturalnega branja paradoksa lažnivca). Tezo relacionalističnih literarnih zgodovin o nelinearnosti zgodovine naj bi relativiziralo že njihovo navezovanje (čeravno odklonilno) na linearne historiografije (158, 159 op. 391, 164 op. 407). Kritike centrov hegemonije naj bi te centre reproducirale že z (očitno performativno) omembo (40–41, 57). Fukuyamovska teza o koncu zgodovine naj bi že z rabo pojma konca implicirala zgodovino (148 op. 360 – prav o tovrstni nemožnosti angažiranih tez pa govori tudi Fukuyamova teza).

⁵ Kritike univerzalizma naj bi se inkriminirale, brž ko bi postale splošno sprejete (79 op. 178, 105 op. 239 – in s tem očitno univerzalistične). Antiesencializem naj bi bil veljaven le kot mnenje antiesencialistov, saj naj bi ga vsaka splošnejša (in kot takšna očitno esencialistična) uveljavitev spremenila v njegovo nasprotje (105–106). Kritike evrocentrizma naj bi se ovrgle že s tem, da se zatekajo k evropskim (očitno nujno evrocentričnim) konceptom (81, 9 op. 3; prim. 195, 176 op. 441). Hallova končna ločitev popularne kulture od množične naj bi ponavljala elitizem, presežen v njegovi prvotni ločitvi obeh od elitne kulture (očitno enako nasprotujoče množični kakor popularna: 25 op. 34). Li Xia naj bi z zahtevo po družbeni refleksiji literarnega polja v imenu kritike komercializacije univerze prispevala k tej komercializaciji, saj tudi ta (očitno prav tako skoz družbeno refleksijo) umešča literaturo v družbeni kontekst (60 op. 121).

⁶ Konceptije o relativnosti vseh, ne le esencialističnih konceptij se ravno, kolikor veljajo, podvržejo relativizaciji in s tem nujnemu upoštevanju esencializma (167–168 – a prav reflektirana relativnost [Popperjeva ovrgljivost, Feyerabendova alternativnost drugim teorijam ali pač Althusserjeva ograjenost od večne, neovrgljive ideologije] je pogoj možnosti za teorijo in s tem za zavrnitev položaja, kjer je relativizacija kritike že rehabilitacija njenega predmeta). Kritike linearneга zgodovinopisja naj bi relativiziralo že njihovo lastno zatekanje k linearni pripovedi (157, 165 – to zatekanje jim lahko očitamo le, če najprej sprejmemo njihovo tezo). Postkolonialne in feministične literarne zgodovine naj bi tradicionalnim zgodovinopisnim sintezam prehitro očitale imperializem in falocentrizem, saj naj bi bile tudi same sintetične (160 – vendar pretekle reakcionarnosti ne opravičuje ponovitev v sodobnosti).

⁷ Teza »Francozinje« (189) Pascale Casanova o galocentrizmu svetovnega literarnega sistema naj bi bila galocentrična (191, 207 – četudi naj avtoričino svarilo, da prav multikulturalistično ogibanje analizi hierarhij te reproducira, ne bi bilo sporno [prav tam]). Andersonovo teorijo nacije kot zamišljene skupnosti, med drugim kot učinka občevanja prek istih občil, naj bi omajal avtorjev izvor, ZDA, kjer naj bi bila občila dejansko ključna za konstitucijo skupnosti (200 op. 504 – toda evidenco, da evropske skupnosti združuje denimo materni jezik, ne občila [prav tam], je omogočilo prav poenoteno občevanje). Susan Bassnett naj bi zagovarjala prevodoslovje tudi zato, ker je prevodoslovka (207 – a poklicne izbire so lahko tudi posledica teoretskih, ne vzrok).

⁸ Inkomenzurabilnost esencializma in antiesencializma *Pregled* odpravlja s tem, da priznava nujnost antiesencializma, pa vendar temu dodaja esencializem, pri čemer kot zgled pogosto navaja koncepcije Janka Kosa (154, 159, 160, 169, 198, 103, 99), ki naj bi prekrile izhodiščno zev. Pri Kosu se zgledujeta tudi osrednji poziv k metodološkemu pluralizmu in celo formulacija tega (tj. izjava, ki se postmoderno zaguba, ko predstavi zahtevo po simbolni argumentaciji »sprejemljivosti« metod kot danost njihove imaginarne »uporabnosti«): »Tako kot smo izpostavili že ob literarni teoriji, tudi za literarno zgodovino velja, da so sprejemljivi vsi tisti modeli, ki so za namen literarne vede oziroma primerjalne književnosti uporabni.« (155)

⁹ Ker *Pregled* obravnava novosti kot drugače novosti izpred dveh generacij, lahko sprejema tudi ahistorične tipologije zgodovine kot sinusoide (88 op. 199) in zgolj radikalne uporabe tipologij označi za »groteskne« (77 op. 174).

Oktober 2009